

دوفصلنامه علمی مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی (فروغ وحدت)
سال نوزدهم / دوره جدید / شماره ۶۰ / پاییز و زمستان ۱۴۰۲
صص ۸۹-۱۰۷ (مقاله علمی - پژوهشی)

حکم استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی از دیدگاه فقهای اهل سنت

(پژوهشی فقهی - جامعه‌شناسی بر پایه نظریه ضرورت)

• مختار جعفری

کارشناس ارشد علوم ارتباطات اجتماعی گرایش تحقیق در ارتباط جمعی دانشگاه صدا و سیما، تهران،
ایران (نویسنده مسئول)

mr.mokhtarjafari@gmail.com

• فاروق نعمتی

دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

farough.nemati@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۸/۷

چکیده

هدف این پژوهش، روایی و نارواییهای کاربری نرم‌افزارهای شبکه اجتماعی بر پایه «نظریه ضرورت» است. گفتگو و پیام‌رسانی رایگان یا کم‌هزینه از جمله مزایای همگانی شدن کاربری نرم‌افزارهای شبکه‌های اجتماعی بوده است. در مقابل، زمینه‌سازی آسیبهای شخصی، خانوادگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، از محدوده‌های آسیب‌پذیری و حساسیت‌زایی آنها است. با وارد شدن امر به حوزه عمومی و ناتوانی از نظارت بر این نرم‌افزارها، سیاستگذار و مجری، ساده‌ترین راه را برگزید؛ فیلترینگ؛ اما تبدیل شدن مسئله به خواست عمومی، فراتر از اهتمام نظام سیاسی و اندیشمندان، مطالبه شرعی‌اش را خواستار است؛ بنابراین در این جستار، در بحث شرعی «نظریه ضرورت»، احکام نیاز و قاعده سد ذرائع؛ در بحث رسانه‌ای نظریه‌های استفاده و خشنودی و وابستگی رسانه‌ای؛ و در بحث عمومی نظریه مصلحت و خواست عمومی به‌کارگیری شده و به این پرسش پاسخ می‌دهد که تبیین «نظریه ضرورت» و احکام نیاز از روایی و نارواییهای کاربری نرم‌افزارهای شبکه اجتماعی موبایلی چیست؟ با این پیشینه نظری و استفاده از روش کتابخانه‌ای و اسنادی در پژوهش، این پژوهش به این نتیجه رسیده است که نظریه «ضرورت» و احکام «نیاز» در چارچوب قیود و ضوابطی، اجازه استفاده از این نرم‌افزارها را می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: نظریه ضرورت، شبکه اجتماعی، فیلترینگ، افکار عمومی، فقه اسلامی.

مقدمه

آمار و ارقام، حاکی از رشد شتابان استفاده از شبکه‌های اجتماعی و اینترنت است. این استفاده و شتاب فراوان در کاربری نرم‌افزارهای پیام‌رسان و گفتگوی جدید تلفنهای همراه فرا تصور است. تعریف ما از برنامه‌های گفتگو و پیام‌رسانی (Chat apps and messengers) این است که این برنامه‌ها، برنامه‌هایی برای ارسال پیام فوری و به‌نوعی گفتگوهای برخط‌اند که انتقال فوری متن را در اینترنت عرضه می‌کنند.

در سالهای اخیر نرم‌افزارهای پیام‌رسان اجتماعی (با گفتگوی رایگان یا کم‌هزینه) خودشان را به‌عنوان جایگزین ارزان ارسال پیامک، از طریق اپراتورهای تلفن همراه اثبات کرده‌اند. بسیاری از نرم‌افزارهای پیام‌رسانی ویژگی‌هایی همچون گفتگوی گروهی، تبادل پیامهای گرافیکی (Graphics)، ویدیو و حتی پیامهای صوتی و همچنین ارسال برچسب و شکلک را دارند (GmbH, 2015). آیمهای همگانی بودن، پایین بودن هزینه استفاده، انعطاف، شخصی بودن و... از مواردی است که رشد لحظه‌ای کاربری و استفاده از آنها را موجب شده است. بنیان نظری که پشت این عرضه نرم‌افزارها و کاربری آنها است؛ کثرت‌گرایی رسانه‌ای است. بنیانی که دربردارنده مفاهیمی همچون فرار از انحصار و گونه‌گونی مالکیت، تنوع منابع اطلاعاتی و وجود طیف وسیعی از محتواها در رسانه‌ها است. که این امر پشتوانه حفظ عقاید و صداهای متفاوت و متکثر است که سنگ بنای گفتمان مدل لیبرال دموکراسی است. ظرفیتی که جایگاه قدرت را عوض کرد و آن را از فرستنده به گیرندگان تغییر داد (Downes, 2006, p 9).

اما با این بنیان نظری محکم، آنچه مسئله شده چیست؟ «اعتماد به شبکه‌ها و محتوای آن»، «امنیت کاربران و اطلاعاتشان»، «حفظ حریم خصوصی» و

مسئله‌های سیاسی، امنیتی^۱ از جمله مسائل چالشی‌اند که دولت را به اقدام علیه این شبکه‌های اجتماعی واداشته است. مسئله‌های «کنترل» و «ناخواسته بودن» پاره‌ای از محتوای دریافت شده و تعدی به «حریم خصوصی»، امر را به حوزه عمومی کشانده است.

متولی امر عمومی، دولت در معنای عام است و دولت هم در کنار مسئله‌های فوق به وکالت از مردم با سیاست‌گذاری، اجرا و نظارت در راستای تحقق اسلامیت و جمهوریت نظام گام می‌نهد؛ بنابراین اگرچه این دو امر هم خارج از مسئله‌های اعتماد، امنیت، حفظ حریم خصوصی و... نبوده و این مسائل به هم وابسته‌اند. لیکن دولت مکلف است با هرآنچه در عرصه عمومی نشر می‌یابد و با مفاد اصل ۲۴۲ قانون اساسی مغایر بوده، یعنی مخل به مبانی اسلام یا حقوق عمومی باشد، برخورد کند. در اینجا تأکید متولی امر هم بر دو موضوع است؛ قانون‌مند بودن و زیر پا نگذاشتن هنجارهای جامعه (انتظاری، ۱۳۹۳ش)؛ بنابراین در نخستین حرکت دولت دسترسی به همگانی‌ترین نرم‌افزار گفتگو و پیام‌رسانی زمان خودش یعنی وی‌چت را مسدود کرد. در وبگاه کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه، در پاسخ به این پرسش که دلیل فیلتر شدن نرم‌افزار وی‌چت چیست؟ آمده است؛ «به دلیل اینکه نرم‌افزار وی‌چت علاوه بر جمع‌آوری کلیه اطلاعات موجود در گوشیهای کاربران و رصد ارتباطات اعضا، حریم خصوصی آنها را نقض نموده و درعین حال این نرم‌افزار عامل انتشار بسیاری از محتوای مجرمانه غیراخلاقی و مستهجن که برای نوجوانان ضررهای جبران‌ناپذیری را به دنبال داشته و به خاطر آسیبهای اجتماعی بسیار زیادی که برای جامعه در برداشته و

۱. با توجه به پتانسیل هیجانی این شبکه‌ها در ایجاد، تجهیز و جهت‌دهی جنبشهای اجتماعی در زمانهای بحران.
۲. نشریات و مطبوعات در بیان مطالب آزادند مگر آنکه مخل به مبانی اسلام یا حقوق عمومی باشد. تفصیل آن را قانون معین می‌کند.

دارد و به لحاظ اینکه ایجادکنندگان این نرم‌افزار در خارج از کشور قرار داشته و به هیچ وجه پاسخگویی تخلفات خود و شکایات خانواده‌های زیان‌دیده نبوده و نیستند، لذا کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه در اجرای درخواستهای متعدد خانواده‌های آسیب‌دیده ناچار به فیلتر و مسدودسازی نرم‌افزار مذکور گردیده است» (کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه، بی‌تا).

اما آیا با فیلترینگ این نرم‌افزار قضیه تمام شد؟ به دلیل کم‌هزینه بودن و در بیشتر موارد رایگان بودن این نرم‌افزار، نرم‌افزارهای مشابه و حتی با امکانات بیشتر عرضه شد به شکلی که از لحاظ فنی امکان فیلترینگ این نرم‌افزارها مقدور نبوده و در صورت امکان نیز، با رشد قارچ‌گونه این نرم‌افزارها، از لحاظ اقتصادی نیز به صرف نیست. چه اینکه فیلترینگ مدام و پی‌درپی نرم‌افزارها بار روانی داشته و جامعه را آستان مسئله‌های تنش‌زا خواهد نمود. در پاسخ کارگروه دلایل فیلترینگ این نرم‌افزارها «انتشار محتواهای مجرمانه غیراخلاقی و مستهجن» و «آسیبهای اجتماعی» که به ترتیب از مصادیق مخل به مبنای اسلام و مخل به حقوق عمومی‌اند، عنوان شده است؛ یعنی اینکه محتواهای انتشار یافته در این نرم‌افزار از مصادیق اصل بیست و چهار قانون اساسی و خطوط قرمزند. پس چاره چیست؟ یکی از نظریه‌های فقهی که معطوف به تنگنا و حرج مصداقی است، نظریه ضرورت است؛ اما چگونه این نظریه خواهد توانست این مهم را محقق کند و قیود و ضوابط شرع در این مهم کدام‌اند؟ پرسشهایی است که این پژوهش به آنها پاسخ می‌گوید.

نظریه‌های پژوهش: در این پژوهش در مبحث شرعی از نظریه شرعی ضرورت، احکام نیاز و قاعده سد ذرائع و در مبحث رسانه از نظریه نیازهای درون‌زای هنری موری، نظریه وابستگی مخاطبان دفلور و روکیح و نظریه استفاده و خشنودی استفاده شده

است. در مبحث عمل در حوزه عمومی از نظریه مصلحت امام خمینی و خواست عمومی بهره برده شده است. تمامی مباحث طرح‌شده در این پژوهش بر مبنای رأی دولت، رأی شرعی و نظر فنی نگریسته شده است.

مبنای نظری: در این پژوهش توجه اقدام دولت در برابر خواست عمومی استفاده از نرم‌افزارهای شبکه‌های اجتماعی موبایلی بر مبنای نظریه ضرورت و کاربری این نرم‌افزارها از سوی کاربران بر مبنای احکام نیاز است. احکام نیاز کاربران در راستای نیازهایی از آنها است که در نظریه نیازهای درون‌زای هنری مور (۲۰۰۸)، از آن به نیازهای روانی یاد می‌شود و برآورده‌سازی این نیازها بر مبنای نظریه استفاده و خشنودی حالتی از وابستگی در کاربران یا مخاطبان می‌آفریند که نظریه وابستگی مخاطبان درصدد توضیح آن است. این پاسخگویی به نیاز از آن جهت است که نیاز در حوزه عمومی طرح‌شده و خواست عمومی آفریده است. دولت بایستی، پاسخ به این خواست عمومی را با نظر به ضرورت بر پایه «نظریه ضرورت» و مصلحتی بر مبنای «نظریه مصلحت» انجام دهد.

به این صورت که ضرورت شرعی، استفاده از این نرم‌افزارها را از برای ازاله ظلمی فاحش، ضرری واضح، وخامتی شدید در حق مخاطبان یا تأمین منافع عمومی و امنیت ملی روا دانسته و مصلحت نظام هم از برای حفظ جمهوریت (رأی مردم) استفاده از این نرم‌افزارها را مجاز می‌داند. این جواز از آن جهت است که تحقق و فراهم‌سازی امکان مشروعیت نظام منوط به جمهوریت آن است. موانع شرعی و عملیاتی عمل ایجابی دولت در رفع انسداد این شبکه‌ها هم در قالب قاعده سد ذرائع و مسائل فیلترینگ تشریح خواهند شد.

سؤالات پژوهش: تبیین «نظریه ضرورت» از نظر روایی و نارواییهای کاربری نرم‌افزارهای شبکه

اجتماعی موبایلی چیست؟ تباهی و زیان مفروض این نظریه از فیلترینگ این نرم‌افزارهای شبکه اجتماعی موبایلی کدام‌اند؟ قیود و ضوابطی شرعی، استفاده از این نرم‌افزارهای شبکه‌های اجتماعی موبایلی کدام‌اند؟

چارچوب پژوهش: روش تحقیق مورد استفاده این مقاله کتابخانه‌ای و اسنادی بوده و در نتیجه‌گیری قیاسی است. رویکرد هستی‌شناسانه پژوهش ایدئالیستی و معرفت‌شناسی نیز در جهت فهم مسئله مورد استفاده قرار گرفته است.

فرضیه: افزایش کاربری شبکه‌های اجتماعی موبایلی، این استفاده‌ها را به نیاز تبدیل کرده و وابستگی مخاطبان به آنها را در پی داشته است. این وابستگی مفروض، استفاده از این نرم‌افزارها را به خواست عمومی تبدیل کرده است از این رو بنا بر ضرورت و مصلحت، در چارچوب قیود و ضوابطی، استفاده از این نرم‌افزارها رواست.

نظریه ضرورت

«ضرر» را به نیاز، حاجت، سخت‌حالی و اندوه و «ضروره» را نیاز و حاجت معنا کرده‌اند (سیاح، ۱۳۶۶ش، ج ۱-۲، صص ۸۵۱-۸۵۲)؛ علمای شریعت از این اصطلاح مستفاد می‌کنند بر دو گونه است؛ معنای عام و معنای خاص. در معنای عام، آنچه افاده می‌شود این است: تأمین مصالح دنیا و دین، مصالح پنج‌گانه؛ اما ضرورت در معنای خاص، دایر بر نیازی شدید است که قابل اغماض نیست، ضرورتی معین و خاص، حاجتی بسیار مورد نیاز و از محرّمات شرعی. این ضرورت خلاف شرع را با سه شرط روا می‌دارد:

الف) ضرورت از اعتبار ساقط نمی‌شود مگر اینکه برآورده شود؛

ب) ضرورت عذر شرعی است و دلیل اصلح برآورده کردنش همین است که خلاف شرع را روا می‌دارد؛

ج) ضرورت ممنوعیتها را از میان می‌برد، از جمله مصادیق آن ترک واجب یا حرام گردانیدن مباح است. این خلاف شرع همچون ترک مباح در قاعده سد ذرائع در امر شرع خللی وارد نمی‌کند. بنابراین ضرورت در معنای خاص امری است بین این دو وضع ذیل:

نخست آنکه در زمره مصلحت جای می‌گیرد و بر آن دلالت می‌کند که در تعریفش آمده. دوم اینکه از جمله عوامل روا دارنده امر ممنوع است و بر آن دلالت دارد که در تعریفش آمده (جیزانی، ۱۴۲۸ق، صص ۳۰-۲۵) ضوابط ضرورت شرعی (پیش‌نیاز و شروط رهایی از فریضه و مبادرت به حرام) عبارت‌اند از:

۱. ضرورت امری غیرمنتظره است و بر تمام امور جاری نیست.
۲. تمرد از اوامر و نواهی شرعی بر شخص در اضطرار ایجاب عارضی شده است.
۳. در این حالت امر ممنوع روا است یا شخصی که بهانه ضرورت دارد، مبادرت به امر حرام می‌کند و این به خاطر نجات نفس است.
۴. در هر صورت اضطرار، مبادی اساسی شریعت اسلامی را زایل نمی‌کند اموری همچون زنا، قتل، کفر و غضب که مفسده‌شان ذاتی است.
۵. در نظر جمیع علما در حال ضرورت، خوردن به مقداری ناچیز یا مقداری لازم برای دفع ضرر مباح است.
۶. از جمله حالت‌های ضرورت درمان بیماری و نیاز به غذا است.
۷. در ضرورت عام، بر حاکم است که وجود ظلمی فاحش، یا ضرری واضح یا وخامتی شدید یا منفعت عامه را از جنبه دولتی و منافع ملی بررسی کند.
۸. هدف از فسخ قرارداد در حالت ضروری اقامه عدالت است یا بر هم زدن قرارداد فی‌مابین عاقدین آن بر میزان قرارداد (زحیلی، ۲۰۰۵م، ص ۱۳۴).

هرچند موضوع ضرورت و احکام آن مهم است در مقابل بسیار حساس بوده و بایستی به احتیاط به سمت آن رفت و شاید از تقاطع ضعف این نظریه دینی همین باشد؛ بسیاری از مردم در این مسئله به اشتباه

می‌افتند به این دلایل؛ ۱. از نظر کاربرد؛ بسیاری از مردم در استفاده از آن راه افراط می‌روند و در هر کاری اقامه دلیل می‌کنند که این از ضروریات شرعی است (ضرورتی که ممنوع را مباح می‌کند) ۲. از نظر اعمال آسان‌گیرهای این نظریه به کلیه ضوابط شرعی؛ با بسط دادن این آسان‌گیری به مباحها، حرامها و امور ممنوعه. ۳. از منظر مآل؛ بسیاری از مردم به دنبال راحتی‌اند، مایل به حفظ آن هستند و تمایلی به از دست دادنش ندارند. پس با استفاده از موضوع راحتی، امور مآل و قضایای اضطراری را تعبیر می‌کنند و در بسیاری اوقات امور را تبدیل به ضرورت می‌کنند و بهانه‌ای برای رهایی و فرار از التزام به آنها می‌یابند (تهامی، ۱۴۱۸ق، ص ۸).

اضافه بر این موارد یکی دیگر از آسیب‌پذیریهای این نظریه خلط معنای ضرورت و مصادیق آن و به‌کارگیری هر کدام در مقام ضرورت است یا بالعکس.

تفاوت میان ضرورت و مصادیق آن

زحیلی (۱۳۸۸ش) ضرورت را نیاز انسان در بالاترین حد ممکن و سخت‌ترین وضعیت می‌داند به‌گونه‌ای که جان یا مالش یا چیزهایی همانند آنها در معرض خطر قرار گیرد. سپس او، پس از تعریف ضرورت، مصلحت را حالتی اعم معرفی می‌کند که در میان جلب منفعت و دفع مفسده در راستای مقاصد شارع است. بدین بیان مصلحت هر سه مرتبه ضروریات، حاجیات و تحسینیات را در بر می‌گیرد، درحالی‌که ضرورت تنها به مرتبه نخست محدود می‌شود (۱۳۸۸ش، ص ۸۱).

بن عبدالرحمن بر آن است مشقت عارض در نیاز، کمتر از ضرورت است، ضرورت به خاطر امری ذاتی مبادرت به حرام را روا می‌دارد؛ اما نیاز مبادرت به حرام را برای تحقق امر دیگر، باعث ضرورت ناچاری و باعث نیاز آسانی است. احکام ضرورت موقتی و نیاز دائمی است، ضرورت مشقت و محتنی است که حرام را حلال می‌کند اما نیاز کمتر از آن حد است،

دلایل ضرورت واضح؛ اما نیاز ظنی و عام است. ضرورت شخصی و نیاز عام است، ضرورت، حرام را حلال اما نیاز وسایل تحقق حرام را حلال می‌کند، ضرورت فراوانی و سهل‌گیری را روا می‌دارد اما نیاز تنها سهل‌گیری را، ضرورت به دلیل فقدان است و نیاز با شروطی برگزینی ضعیف در محل اختلاف، ضرورت صاحبش را قادر می‌سازد و نیاز هر آن‌کس را که در آن سعی باشد، ضرورت مشخص و مورد انتظار است و خیالی نیست درحالی‌که نیاز برعکس؛ در عوض نگاه به شرایط نیاز در شخص متبلور می‌شود (بن عبدالرحمن، ۲۰۰۹م، ص ۲۳۱).

بن بیه معتقد است که نیاز همچون ضرورت با ویژگی مطلق بودن حرام را حلال نمی‌کند و اگر نیاز مشمول حق‌الله یا حق‌الناس گردد به آن ضرورت گویند. او بعد از ارائه همان تعریف زحیلی از مصلحت، رابطه آنها را عموم و خصوص من وجه می‌داند یعنی نیاز را در دایره مصلحت می‌بیند و بر آن است که حتی در جاهایی مصلحت را نیاز عامه می‌خوانند. سپس او دیگر اصطلاحات مرتبط را؛ عموم البلوی، الغلبه، عسر الاحتزاز و المشقه می‌داند (بن بیه، ۱۴۲۱ق، صص ۱۲۱-۱۲۳، صص ۱۳۱-۱۳۲).

نیاز و احکام آن

نیاز امری است که مشمول سختی و مشقت بوده و به حد ضرورت نرسیده است نیاز به صورت ذاتی حرام را مباح نمی‌کند بلکه امری بیرونی آن را مباح می‌کند به شرط احقاق شرایط زیر:

- مشقت انگیزه مخالفت با حکم شرعی بوده و اساساً درجه مشقت به حد غیر معمول برسد.
- نیاز مشخص باشد و راه شرعی عادی یافت نشود تا با آن به مقصود دست یافت.
- وضعیت نیاز، حالت یک شخص عادی در وضعیتی متعارف است نه شرایطی خاص، زیرا قانون متصف به صفت کلی و انتزاعی است.

- گواهی بر وجود نیاز اعتباری است و جایز نیست مفتی برایش مصلحتی بیابد و با آن به آن اعتبار ببخشد، برایش قاعده‌ای وضع کند که نیست و شواهدی از نوعش بیاورد (مجمع فقهاء الشریعة بامریکا، ۲۰۰۷م).

اما نیاز بر دو قسم است؛ نیاز عامه که در جایگاه ضرورت است و این نیاز بنیانی^۳ است که بعضی ضرورت عام می‌خوانندش و نیاز فقهی خاص که حکما به موقت تعبیرش می‌کنند و به ضرورت وصلش می‌کنند؛ اما میان آن دو تفاوت است. نیاز بنیانی با احکامی از نصوص یا استحسان و استصلاح ثابت می‌شوند و نیاز فقهی با بسط آن در ضرورت تبیین می‌شود. اجمالاً فرق عمده میان ضرورت و نیاز اندازه محنت، پیشگیری و برهانی است که مورد اشاره هرکدام از آنها است (بن بیه، ۲۰۱۵م).

هرچند اکثر علما حکمی (خاص) را مرتبط با نیاز نمی‌دانند. در موضع ضرورت قطعیت کلی نیست بلکه قطعیت در نوع مصالح شرعی است. نیاز شرایط ویژه‌ای نداشته و در مرتبه اعلی نیست تا حرامی^۴ را حلال کند و نیاز به مرحله اعلی ممنوع شده وارد نمی‌شود. نیاز عامه در مفهوم خاص به حوزه‌ای وارد نمی‌شود تا رهایی از عملی را رخصت دهد و قاعده‌اش همیشگی است. از این رو نه تنها به عنوان استثناهایی از اصل کلی عمل می‌کند بلکه بهانه‌ای برای مبادرت به فعل حرام به دست نمی‌دهد. به ندرت می‌توان در نصوص و سنت، اجماع و قیاس مواردی با لفظ نیاز یافت. تنها در مواردی استصلاح یا استحسان به صورت ضمنی بر نیاز اشاره دارند (بن بیه، ۱۴۲۱ق، صص ۱۲۹-۱۲۲)؛ اما آسان‌گیری و رفع نیاز به نفسه هدف نیست بلکه وسیله‌ای است برای تحقق هدفی برای بندگی و پیروی از احکام

۳. الأصولی

۴. حال اینکه خود این حرام بر دو گونه است آنهایی که بر حوزه مقاصد شرعی وارد می‌شوند و آنهایی که در حوزه وسایل و ذرائع که اولی از دومی شدیدتر است (بن بیه، ۱۴۲۱ق، صص ۱۲۳).

الله. آسان‌گیری و رفع نیاز ممکن است ذات یا هدف را تغییر دهد و این به بدعت در دین منجر می‌شود و احکام را از خودبیگانه ساخته و آن منافعی را که در ادای مطلوب و اجبات شرعی است زایل می‌کند حال چه این امر در حوزه عبادات باشد یا معاملات. از این رو اجازه داده شده وسایل را تعبیر کرد اما جایز نیست غایات را در ذاتشان تغییر داد تا تبدیل به مانعی در برابر مقاصدی که شارع مقرر داشته نشود (عسری، ۲۰۱۵م).

نظریه مصلحت

در یک دسته‌بندی مصلحت سه گونه است: الف) مصلحت، فلسفه تشریح احکام الهی. ب) مصلحت، دلیلی برای استنباط احکام شرعی. ج) مصلحت، مبنا و ضابطه احکام حکومتی. دسته سوم با دو دسته نخست به عنوان مصالح مرسله متفاوت است؛ اما تفاوت این مصلحت با مصالح مرسله چیست؟ مصلحت در دو دسته نخست، در راستای مقاصد شریعت بوده و به قراری مصالح مرسله است زیرا از نص عدول نمی‌کند. مصالح مرسله مبنا و منبع کشف حکم شرعی و دائمی است و هرگاه حکمی از آن استنباط شد، مؤمنان غیرمجتهد باید از آن تقلید و به عنوان حکم خدا بدان گردن نهند در مصلحت به عنوان مبنا و ضابطه صدور حکم همه مردم حتی دیگر مجتهدان باید از آن اطاعت کنند. این احکام هم ضوابطی دارد که عدالت، ملاحظه و اجرای احکام شرعی از موارد آنها است و مصلحت در کنار آنها به عنوان جزء یک مجموعه در نظر گرفته می‌شود. در نتیجه: ۱. مصلحت به معنی منفعت است؛ ۲. این مصلحت باید عمومی باشد، حتی اگر درباره یک فرد باشد، نتیجه‌اش به عموم برگردد؛ ۳. این مصلحت قابل اشاره حسی در خارج و مفهوم آن غالباً (به لحاظ تطبیق بر مصادیق) شفاف است؛ ۴. مصلحت (منفعت) اعم از منافع دینی دنیایی و مادی و معنوی

است؛ ۵. باید در مقام صدور حکم حکومتی اهم و مهم ملاحظه شود؛ ۶. مصلحت به این معنی با مصالح مرسل به لحاظ جوهری مغایر است، چه آن برای کشف حکم شرعی و این برای اجرای احکام شرعی و ضابطه حکم حکومتی است؛ ۷. تتبع در سخنان فقیهان اهل سنت نشان می‌دهد که آنان نیز این مصلحت را به همین معنی می‌دانسته و اصولاً آن را مانند فقیهان شیعه، نیازمند تعریفی نمی‌دانسته‌اند (حسینی، ۱۳۸۱ش، صص ۸۵-۸۰ و ۸۸-۸۷)

اصولاً آنچه باعث طرح احکام ثانویه، احکام حکومتی و ولایی و مصلحت و مفسده شده، ضرورت‌های جدید بوده است (عابدی، ۱۳۷۶ش، ص ۱۶۸)؛ اما آیا مخالفت احکام حکومتی با یکدیگر و با احکام شرعی از نوع تعارض است؟ امام خمینی بر آن‌اند که این مخالفت از نوع تراحم است و نه تعارض. در این راستا اصل اهم و مهم در گزینش مصلحتها و تقدم احکام حکومتی بر احکام شرعی اهمیت ویژه‌ای دارد. در نهایت، چون حفظ نظام اسلامی از مهم‌ترین فرایض و احکام اولیه اسلام است پاسداشت آن بر احکام ثانویه و حتی نماز و روزه و حج مقدم است (ابن تراب و عراقی نسب، ۱۳۸۸ش، صص ۱۳-۱۱). بنابراین چون اسلامیت قائم به جمهوریت است و نه برعکس؛ جمهوریت راهکار عملی تحقق اسلامیت را فراهم می‌کند، از این رو حفظ اصل جمهوریت بر تمامی احکام مقدم است.

دو نظریه ارتباطی

۱. نظریه استفاده و خشنودی

نظریه استفاده و رضامندی ضمن فعال انگاشتن مخاطب، بر نیازها و انگیزه‌های وی در استفاده از رسانه‌ها تأکید می‌کند و بر آن است که ارزشها، علایق و نقشهای اجتماعی مخاطبان مهم است و مردم بر اساس این عوامل آنچه را می‌خواهند ببینند و بشنوند، انتخاب می‌کنند. حال این نیاز و انگیزه‌های مخاطب

چیستند؟ مجموعه نیازها و انگیزه‌های مخاطب در استفاده از رسانه‌ها را می‌توان در چهار مقوله اصلی جای داد: ۱. آگاهی و نظارت ۲. روابط شخصی ۳. هویت شخصی ۴. سرگرمی و گریز از واقعیت (مهدی‌زاده، ۱۳۹۲ش، صص ۷۹-۷۶). اصول مرکزی این رویکرد عبارت‌اند از:

- ۱- استفاده از رسانه مستلزم انگیزش شخصی (میل مخاطب) است؛
- ۲- به همان نسبت که زمینه اجتماعی انگیزشها را شکل می‌دهد آنها بر حسب علایق و نیازهای مشهود بوده و اساساً منطقی هستند؛
- ۳- مخاطبان (به‌عنوان افراد) به برخی انگیزه‌ها واکنش نشان می‌دهند (دلایلی برای رفتارشان)؛
- ۴- این انگیزشهای بیان‌شده، تفسیری از انتخاب و استفاده از رسانه می‌دهند؛

انواع و سطوح متفاوتی از انگیزشها احتمالاتی از تأثیر رسانه‌های جمعی (مشقت از رسانه و نوع محتوا) به دست داده و به سطوح متفاوتی از رضایت منجر می‌شود (McQuail, 2008, pp 800-804) سه دسته اصلی از عوامل مؤثر بر نیاز مخاطب عبارت‌اند از:

۱. جمعیت‌شناسی (شرایط اجتماعی) ۲. روانی
۳. متغیرهای محیطی یا متنی. هدف این رویکرد، جلوگیری از تأثیرات منفی آسیب‌رسانی به مردم و ترویج تأثیرات مثبتی است که می‌تواند به مردم و تولیدکنندگان رسانه‌ای کمک کند تا با ابزارهایی هر دو امر را محقق کنند (Reinhard & Dervin, 2009, pp 506-514) هرچند انتقادهای نظری، مفهومی و روشی به این نظریه وارد شده است. ایراد نظری اصلی این است که واقعاً نظریه نیست بلکه چارچوب یا مدلی برای سازمان‌دهی انواع متغیرها است. نه خود چارچوب بلکه به درجه قابل قبولی به بسیاری از عناصر جداگانه این چارچوب، همچون کل اعتبار داده شده است. همچنین گفته می‌شود که

فرض عقلانیت مخاطب در استفاده از رسانه بنیان ضعیفی دارد با اذعان به این واقعیت که استفاده از رسانه واقعاً انگیزشی نیست بلکه موضوعی مربوط به عرف یا عادت است. با وجود انتقادها، محدودیتها و مشکلات این رویکرد ثابت کرده است که توانسته قدرتمند بماند و روزآمدی‌اش را حفظ کند (McQuail, 2008, pp 800-804).

۲. نظریه وابستگی رسانه‌ای

این نظریه درصدد ارائه توضیحی از سه تأثیر رسانه‌های جمعی است؛ شناختی، عاطفی و رفتاری که این تأثیرات بر آیندی از سه عامل مخاطب، رسانه و نظام اجتماعی می‌باشد. بنابراین وابستگی، پیوندی است که در آن تحقق نیازها و اهداف یک بخش متکی به منابع بخش دیگر است. افراد جامعه با هر چه بیشتر وابسته کردن خود به رسانه به نیازهای روزمره‌شان پاسخ می‌دهند. دو گزاره پایه‌ای این نظریه از این قرارند: نخست صلاحیت عملکردی و وابستگی به رسانه که تابعی از خدماتی است که به مخاطب می‌دهد. دوم، بی‌ثباتی جامعه منجر به وابستگی بیشتر به رسانه و افزایش مخاطب می‌شود (Lin, 2008, pp 181-182). هرچند در زمان بحران استفاده از رسانه‌ها به دو دلیل به یک‌میزان افزایش نمی‌یابد که عبارت‌اند از تفاوتها در عملکرد رسانه‌ای و رقابت (Hua & Zhanga, 2014, pp 301).

تأکیدات این نظریه بر دو امر است: الف) همبستگی مستقیم وابستگی به رسانه با مصرف رسانه‌ای^۵ (ب) همبستگی معکوس آلت‌رناٹیوهای کارکردی رسانه‌ای با وابستگی به رسانه (Pearce, 2009, pp 979-980).

بل روکیچ خالق نظریه در مقاله ۱۹۹۸ خود ناتمامهای نظریه را این موارد دانست: الف) مبهم بودن تأکید بر

۵. به‌جای تأکید بر «قدرت محدود رسانه» که مورد تأکید نظریه استفاده و خشنودی است.

شبکه روابط بین فردی با وجود ارتباط تنگاتنگ آن شبکه‌ها با رسانه؛ ب) وجود توان رهایی از رسانه با قبول انتخاب و گزینشگری برای مخاطبان؛ ج) عدم توجه نظریه به پردازشهای شخصی مخاطبان بر مبنای آگاهی، سواد و خلاقیت آنها؛ د) عدم توجه به خرده‌فرهنگ رسانه‌ای در تقابل با فرهنگ توده‌ای رسانه (Ball-Rokeach, 1998, p 25). ضعف دیگر مدل این است که استقلال واقعی عناصر مختلف و خصوصاً عنصر استقلال نظام رسانه‌ای از نظام اجتماعی را، بی‌جهت بزرگ نشان می‌دهد (مک کوایل و ویندال، ۱۳۸۷ش، ص ۱۱۲).

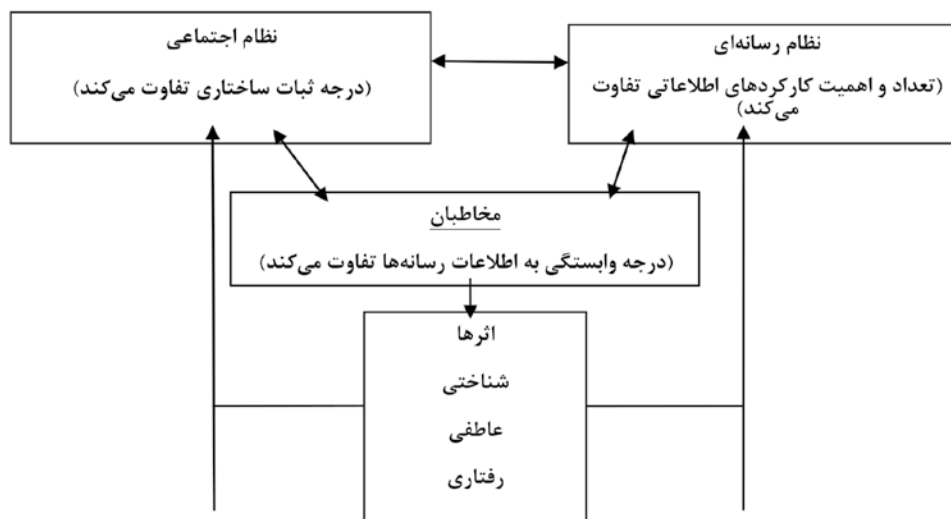
مطالبه عمومی؛ خواست فراتر از نیاز

پیش از تعریف مفهوم «خواست» باید دید «نیاز» چیست؟ از جمله نظریه‌های در باب نیاز نظریه مور است.

۱. نظریه هنری مور در باب نیاز

نیاز عرضه‌ای از فرصتها و تنگناهای فشار محیطی است (Murray, 2008, pp xiv-xv). نیاز ممکن است در اثر وضعیتی داخلی برانگیخته شده باشد همچون گرسنگی یا توسط محرکی بیرونی همچون غذا. یک ناظر می‌تواند با این نشانه‌ها به وجود نیاز پی ببرد؛ وجود اثر یا الگویی از رفتار متعارف، در پی بودن و پرهیز از نوعی خاص از عامل مؤثر، بیان احساسات خاص و نشانه‌ای از رضایت یا نارضایتی از تأثیرات رفتاری یک رفتار. علاوه بر این فرد می‌تواند حضور نیاز را با گزارشهای ذهنی تصدیق کند (Engler, 2014, pp 249-250). نیازها دو گونه‌اند؛ نیازهای طبیعی (همچون آب و غذا) و نیازهای روانی که این نیازهای روانی بدون وابستگی آشکار به نیازهای فیزیولوژیکی عمل می‌کنند. این نیازهای روانی عبارت‌اند از: ۱. نیازهای جاه‌طلبانه؛ موفقیت، خودنمایی، شناخته شدن؛ ۲.

شکل شماره ۱- روابط سه‌گانه میان رسانه‌ها، مخاطبان و جامعه

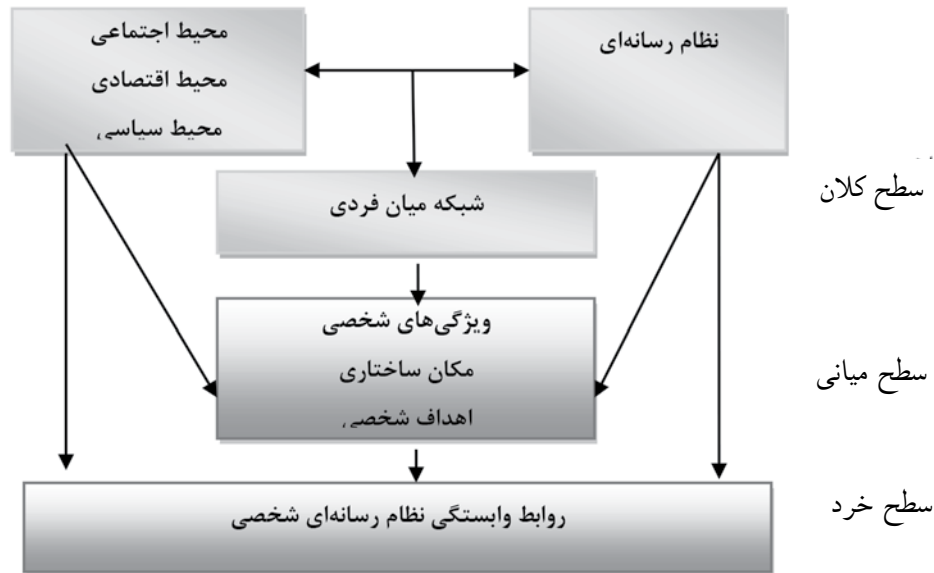

(سورین و تانکارد، ۱۳۹۲ش، ص ۴۱۳)

- نیازهای مادی؛ کسب، ساخت، ترتیب، نگهداری؛
۳. نیازهای قدرتی؛ خواری‌طلبی، آزادی عمل، پرخاشگری، اجتناب از نکوهش، تفاوت، تسلط؛ ۴. نیازهای عاطفی؛ پیوندجویی، پروراندن، بازی، طرد، مهرطلبی؛ ۵. نیازهای اطلاعاتی؛ شناخت‌یابی، شرح و بیان (Murray, 2008, pp 74-80).
- هرکدام از این نیاز که قابلیت طرح در حوزه عمومی را داشته باشد، نیاز عمومی است، تعریف ساده‌ای از «عمومی» این است که خصوصی نباشد. البته شرط وجود نیازهای عمومی این است که گروهی آن را مطالبه کنند. یکی از واژگان نظیر نیاز خواست است و با تعریف ما، خواست فراتر و بالاتر از نیاز است.
- ۲. خواست عمومی**
- برای فهم خواست عمومی باید علاوه بر آن اراده عمومی و افکار عمومی را هم شناخت. در ابتدا، ارائه تعریفی از خواست عمومی مستلزم پاسخگویی به چهار پرسش است:
- الف) چه نوعی از عمومیت در آن است؟
 ب) شیوه بیان کردن چگونه است و مردم از لحاظ سیاسی چگونه خودشان را بیان می‌کنند؟
 ج) در این حالت چه نوعی از تأثیرگذاری است که مردم حاضر به تعامل اند و چگونه نخبگان حکومتی به آن اجازه می‌دهند؟
 د) در صورت تحقق شرایط، چه اهداف و امور دست‌یافتنی در دسترس است؟ (Odugbemi & Lee, 2011, pp 457-458).
- پس درخواست عمومی، بحث بر چیزی همگانی است و در حوزه عمومی که به نوعی خاص بیان می‌شود، یعنی متفاوت از شیوه معمول است، تعاملی بوده، برای تأثیرگذاری در حوزه قدرت است و با تحقق این شرایط اهداف قابل حصول (نه آرمان یا آرزو) به دست می‌آید. درگیر شدن مردم در مسائل، مخاطراتی را می‌افزاید و خواست عمومی را خلق می‌کند که ممکن است به مرور غیر قابل پیش‌بینی شده یا در حوزه امنیت ملی چالشی شود (Louden, 2008).

شکل شماره ۲- مدل روابط وابستگی رسانه‌ای

(Ball-Rokeach, 1985, p 499)

خاص. در نهایت، فارغ از نتیجه آنچه یک اراده عمومی برای مشارکت‌کنندگان آن به ارمغان می‌آورد، افزایش آگاهی در مورد مسئله است (Coffman, 2011).

افکار عمومی جزئی از فرایند ارتباطی حاوی رابطه‌های مختلف میان فردی و رسانه‌ای شده است که در آن در رابطه‌ای پیچیده افکار مختلف ابراز و در بیانی جمعی جا می‌افتند. این فرایند اجتماعی و در نتیجه بده بستانها و تغییر و تحولات در گفت‌وگوها حاصل می‌آیند. این مبادله ممکن است میان کنشگرانی سیاسی برای مشروعیت آفرینی و آحاد مردم برای فهم مسائل باشد ارتباط این دو از مجرای رسانه است (لا زار، ۱۳۹۰ش، صص ۶۲-۸۰). فرایند افکار عمومی

را می‌توان به این صورت ترسیم کرد: اشتراک میان خواست عمومی، اراده عمومی و افکار عمومی در این است که در آنها صحبت از نقیصه یا

p 633. هرگاه دولت نسبت به خواست عمومی بی تفاوت یا منفعل باشد، نتیجه‌اش طغیانهای دوره‌ای نارضایتی عمومی، خشم و اعتراض است، که نوعی از خود دفاعی منظور نظر جان لاک است که خود را در هیئت شهروندان خشمگین می‌نمایاند (Vassilev, 2004, p 531).

اما اراده عمومی چیست؟ جولیا کافمن بر آن است که توانایی و انجام کارها توسط مردم منوط به اراده انجام عمل است. از جمله جاهایی که اراده عمومی محقق می‌شود مبارزات انتخاباتی است (Coffman, 2011). اراده عمومی مستلزم آن است که مردم در مورد یک مسئله فکر کنند و به آن اهمیت دهند. اراده عمومی بیانی است از احساس عمومی در مورد مسئله‌ای (مشحون از نظر، شدت و برجستگی) و اراده‌شان برای عمل (Leiderman Et al, 2000, p 2). دو عاملی که باعث نیل اراده به عمل می‌شود عبارتند از: شرایط محیطی و مهارت، انجام رفتاری

کمیابی به‌عنوان نیاز نیست بلکه صحبت از اجماع است؛ همگانی بودن اما اراده بر توانایی انجام عمل متمرکز است و خواست بر هدفی دست‌یافتنی. افکار عمومی هم بیشتر بر چارچوبهای ذهنی متمرکز است و نه بر قدرت به‌عنوان توانایی و نه بر هدف و نتیجه‌گرایی. شاید بتوان گفت مسئله‌ای اجتماعی این روند را طی می‌کند:

وجود نیاز عمومی ← طرح در افکار عمومی ← انگیزش اراده عمومی ← خواست عمومی.

شبکه‌های اجتماعی موبایلی

شبکه‌های اجتماعی به دلایل متعددی بستر کنشگری توأم با لذت و رضایت را فراهم ساخته‌اند؛ که توسعه کمیت و کیفیت روابط و کنشهای اجتماعی از عوامل مهم روی آوردن به کنشگری شبکه‌ای است (شهابی و بیات، ۱۳۹۱ش، صص ۸۳-۸۲). با رشد سریع فن‌آوری محاسبات و شبکه‌های اجتماعی همراه، شبکه‌های اجتماعی محبوبیت خود را از اینترنت به حوزه تلفن همراه گسترش داده‌اند. ما معطوف به چنین نوعی از شبکه‌های اجتماعی هستیم که بر بستر دستگاه‌های تلفن همراه‌اند و فعالیتهای اجتماعی لحظه‌ای و فراگیر به‌عنوان شبکه‌های اجتماعی موبایلی فراهم کرده است که به‌عنوان افزونه‌ای با ارزش و مکمل شبکه‌های اجتماعی اینترنت سنتی نقش ایفا می‌کنند. این نوع از شبکه‌های اجتماعی برای کاربران تلفن همراه بسیار ارزشمند است، به‌ویژه هنگامی که شبکه‌های ثابت یا شبکه‌های تلفن همراه به‌طور موقت در دسترس نیستند یا دسترسی هزینه بیشتری دارد (Chin & Zhang, 2014, p 196) با این حال در شبکه‌های اجتماعی همراه، التفاتی جدی به مباحث اعتماد، امنیت و جنبه‌های حفظ حریم خصوصی نشده است. بنابراین بایستی در شبکه‌های اجتماعی موبایلی این مسائل حل‌وفصل شود:

الف) انتقال ایمن داده‌ها در شبکه مطابق با سطوح

اعتماد کاربران و تغییرات محتوای اجتماعی؛
ب) حفظ حریم خصوصی کاربران با افزایش زمینه آگاهی معطوف به بحث اعتماد کاربران؛
ج) کنترل ترافیک ناخواسته و موارد غیرمنتظره در شبکه (Chin & Zhang, 2014, pp 197-198).

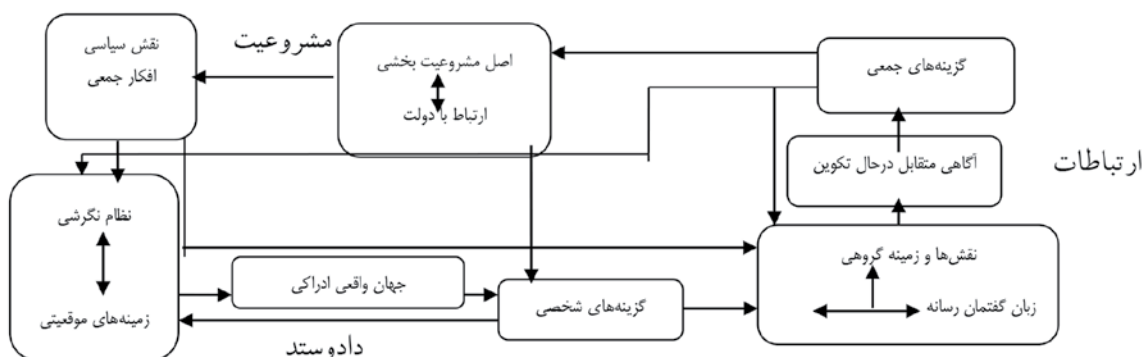
مسئله‌های شبکه‌های اجتماعی همراه

هرچند کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه، در راستای موضوع ماده ۲۱ قانون جرائم رایانه‌ای، نه‌بند را به‌عنوان جرم اعلام کرده است و در ذیل هرکدام از این بندها، به استناد قوانین موضوعه مواردی مشخص هم ذکر شده است مع‌الوصف با توجه به انسانی بودن قضاوت و واگذاری اختیار به مجری در تفسیر قانون، این موارد بیشتر از آنهایی است که در موضوع ماده مذکور آمده است چنانچه پس از فیلترینگ وی‌چت، دبیر کارگروه اظهار می‌دارد؛ فیلتر اپلیکیشنهای ارتباطی موبایلی در دستورکار قرار دارد و این به دلیل قابلیت تبادل آنچه محتوای مجرمانه می‌خوانند داشته است. او همچنین دیگر دلایل این فیلترینگ را «خارجی بودن مسئولان این شبکه‌ها»، «جمع‌آوری و تحلیل اطلاعات کاربران توسط این سرویسهای موبایلی و واگذاری آن به غیر» و «مبتنی بودن ارتباطات داخلی بر بستر خارجی» دانست (کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه، ۱۳۹۲ش)

هرچند اسفنانی عضو کارگروه تصریح می‌کند صرف حضور در شبکه‌های مجازی فیلتر شده جرم محسوب نمی‌شود بلکه تنها فعالیت غیرقانونی و به اشتراک گذاشتن مطالب خلاف شرع و قانون است که موجب پیگرد افراد از سوی پلیس فتا می‌شود (خانه ملت، ۱۳۹۴ش) وزیر ارتباطات، توهین به مقامات کشور، ترویج مسائل غیراخلاقی، مباحث امنیتی کشور را از مصادیق فیلترینگ می‌داند (شرق، ۱۳۹۴ش). اما فارغ از این اظهارنظرها باید دید خط قرمزهای جامعه

شکل شماره ۳- فرایند افکار عمومی (Crespi, 1997, pp 1-3)

عام‌المنفعه، استفاده از آن به‌عنوان وسیله‌ای برای نشر و تبلیغ کار خیر روا دانسته، مطابق فتوای شماره ۱۳۶۱۹۶ هم گذاشتن عکس مرد بلامانع، اما در مورد عکس زن از آنجا که قصدی مبتنی بر نمایاندن چهره است روا نیست زیرا که در آن امکان به حرام افتادن است. همچنین اظهارنظر زن و ارسال نظر و پست در موضوعاتی مجاز و ورود زن و مرد در مباحث مفید برابر فتوای ۷۹۵۴۹ بلامانع است (اسلام ویب، ۲۰۱۱م). همچنین این پایگاه اینترنتی ذیل پرسش از حکم گفتگوی زن و مرد در اینترنت در این مواضع آن را بلامانع دانسته: گفتگو دایر بر اظهار حق و ابطال باطل باشد؛ جهت بحث آموزش و علم‌آموزی باشد؛ از اصطلاحات و کلمات ناروا و غیرشرعی استفاده نشود؛ ضرری برای اسلام و مسلمین نداشته باشد؛ بر اعتماد به نفس جهت احقاق حق افزوده و راه بر نفس اماره نگشاید؛ گفتگوی زن و مرد در گروه باشد و نه گفتگوی خصوصی خارج از گروه (اسلام ویب، ۲۰۰۱م).

صلاح الصاوی مطابق فتوای ۸۴۲۹۴ چت آنلاین میان زن و مرد را، حتی در امر ازدواج، مگر به حکم ضرورت یا حاجت دینی یا دنیوی روا ندانسته است (مجمع فقهاء الشریعة بأمریکا، ۲۰۱۱م). قید مجاز بودن در اینجا ضرورت و نیاز اعلام شده است. آنچه

ایرانی کجاست؟ این اظهارنظرهای دولتی در این باب به کجا ختم می‌شود. آنچه در قانون اساسی به‌عنوان میثاق ملی آمده این است که نظام مزین به دو صفت جمهوریت و اسلامیت است که جمهوریت صفت مردم‌سالاری (دموکراسی) آن است و عنایت به رأی حداکثری دارد و اسلامیت صفت برای وصف دینی بودن آن. سازوکار قدرت با دو مسئله روبه‌رو است: الف) حفظ جمهوریت با پذیرش اقلیت و اکثریت بعضاً متفاوت‌الرأی در تدبیر امور به استناد اصل شش قانون اساسی؛ ب) حفظ اسلامیت با عنایت به اصل چهارم قانون اساسی به‌عنوان اصل حاکم؛ که قائل به حاکمیت اصل شرعی بودن بر تمامی احکام و قوانین است. بنابراین حفظ این دو مهم خطوط قرمزی است که تمامی مسائل را بایستی در پرتوی این مقاصد دید و چنانچه هم خواهد آمد حفظ کیان جمهوری اسلامی حتی به نسبت اصل دوم در اولویت است. هرچند نوسان میان این دو اصل در جامعه بحران‌آفرین خواهد شد؛ اما پاسخ شرع به مسئله چیست؟

سایت مرکز فتوای قطر ذیل این پرسش که حکم شرعی قرار دادن عکس زن و نظر در سایتهای اینترنتی چیست؟ آورده، عطف به فتوای شماره ۱۲۳۳۷۸ که داشتن صفحه شخصی فیس‌بوک را جهت امور

به‌عنوان پشتوانه شرعی در تحریم و ممنوعیت این نرم‌افزارهای شبکه‌های اجتماعی مدنظر علمای معاصر بوده و تنمه بحث شرعی این مبحث است، بیشتر قاعده سد ذراع بوده است.

قاعده سد ذرائع

«سد» به معنای درپوش گذاشتن بر منفذ و «ذریعه» مفرد کلمه ذراع، به معنای ابزار رسیدن به شیء است. در اصطلاح مراد از آن اشاره به اشیای است که در ظاهر حلال‌اند اما به کاری ممنوع منتهی می‌شوند. ذرائع معطوف به فساد را می‌توان سه دسته دانست: الف) دسته‌ای از وسایل که علما بر سد و منعش اجماع دارند؛ ب) دسته‌ای از وسایل که علما استفاده از آنها را روا می‌دارند و سد و منعی بر آنها نیست؛ ج) دسته‌ای از وسایل که علما در ممنوعیت یا روا بودن آنها اختلاف کرده‌اند (سامرائی، ۲۰۰۸م، صص ۲۱-۲۰).

در اساس کلمه ذریعه چهار حالت را متصور می‌کند: وسیله مجاز برای دست‌یابی به هدف مجاز؛ وسیله مجاز برای دست‌یابی به هدف ممنوع؛ وسیله ممنوع برای دست‌یابی به هدف ممنوع و وسیله ممنوع برای دست‌یابی به هدف مجاز.

اما آیا مراد از ذرائع تمامی ابزارهایی است که امری را محقق می‌کند؟ مطمئناً خیر بلکه مراد برخی از ابزارها است و ممنوعیت استفاده از این وسایل هم فارغ از ذات، هدف و مقاصد کاربرد آن وسایل است. از ذرائع دو معنا برداشت شده است؛ در معنای عام که در بیشتر مذاهب مورد استفاده است و در معنای خاص که مختص مذهب مالکی است... درحالی‌که عده‌ای هدف از سد را صرف شک، غلبه بر ظن و یا توهم فرض می‌کنند. قرطبی، در معنای خاص ذرائع، از کلمه خوف بهره می‌برد و بر آن است که ذریعه امری است که به ذات ممنوع نیست؛ اما ترس از درافتادن در امر ممنوع در آن است (زروق، ۲۰۱۲م، صص ۵۲-۳۵). موضع مذاهب فقهی نسبت به این قاعده متفاوت بوده

است؛ در مذهب حنفی این قاعده پذیرفته نشده است. شافعیها در دو امر این قاعده را نپذیرفته‌اند:

الف) اجرای ظاهری احکام شرعی و اعتنا به «دلیل و نیت پنهان»، «هدف از اعمال و نتایج امر مگر از نظر ثواب و عقاب اخروی آن». حتی اگر نیت پنهانی حاکی از امری واضح باشد، این نخواهد بود که شخص قصد کار حرامی دارد. ب) آن از مظاهر اجتهاد به رأی است و شافعی اجتهاد به رأی نمی‌کند (عنزی، ۲۰۰۷م، صص ۶۵-۵۵).

اما مالکی و حنابله هم در معنای عام و هم در معنای خاص این قاعده را پذیرفته‌اند. این دو به اسباب افعال، دلایل، نیت و نتایج می‌نگرند. در نگاه اجتماعی باید نتایج مشمول حال جماعتی شود و بر فضایل اخلاقی و اجتماعی بیفزاید (ابوزهره، ۲۰۰۸م، صص ۳۸۱-۳۷۶). سد ذرائع در پی بستن راه حیل‌های شرعی است. سؤالی که در اینجا پیش می‌آید این است که آیا سد ذرائع با تحریم وسایل یکی است؟ خیر، مراد از ممنوعیت استفاده از وسیله یا ابزار منوط به شرایط خاصی که آن وسیله یا ابزار فراهم می‌کند و منتهی به عملی حرام می‌شود. پس قید «شرایط» مانع از جمع این دو اصطلاح است (برهانی، ۱۹۹۵م، صص ۹۶-۸۵). از دیگر کاربردهای فقهی این قاعده پرهیز از بدعت بوده است؛ یعنی پرهیز از هر عملی حتی مجاز که در شرع بدعت آفرینی می‌کند (جیزانی، ۲۰۰۷م، صص ۱۸).

بریشی مقتضیات حال حاضر استفاده از این قاعده را این موارد می‌داند: الف) ظهور رسانه‌های رقیب، همچون اینترنت، در برابر رسانه‌های مجاز دولتی. ب) بحث سانسور رسانه‌ای و ظهور مراکز مطبوعاتی رقیب که به جای هدایت، تبلیغ الحاد می‌کنند. ج) کاربردهای ممنوع تلفن همراه همچون استفاده از آن وسایل در جلسات امتحانی در فضای آموزشی. د) در جهت مقابله با آسیب‌های اجتماعی همچون طلاق و فسادهای اخلاقی (بریشی، ۲۰۰۹م، صص ۵۰۳).

تتمه بحث این‌که در ضرورت‌های جدید، میان سد ذرائع و مصلحت باید بر کدام قاعده عمل کرد؟ از آنجا که مرحله‌ای و تدریجی بودن احکام و عمل امری پذیرفته شده است و از مصادیق آن «ترک موقت به خاطر مصلحتی بزرگ‌تر»، «ضرورت و نیاز همگانی»، «تألیف القلوب»، «قیاس اولویت»، «عادات و اجبار» است مهم آن است که شرایط را درک و بنا بر آن عمل کرد (شبل، ۲۰۱۵م).

مسئله فیلترینگ

عمده دلایل فیلتر کردن اینترنت در کشورهای مختلف را می‌توان در چهار تقسیم‌بندی کلی گنجانند: «مسائل سیاسی»، «مسائل اجتماعی»، «مسائل امنیتی» و «مسائل اخلاقی» (کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه، بی‌تا). پراکسی و بپها و شبکه‌های اختصاصی مجازی (VPN) از جمله شیوه‌های ضد سانسورند (Chaabane Et al, 2014, p 13). با مسدود کردن پایگاه‌های اینترنتی توسط دولت، علاقه و استفاده از شیوه‌های عبور از فیلترها افزایش یافته است. فناوریها و خدماتی که برای دور زدن فیلترها استفاده می‌شوند قادر به آفرینش خطرات امنیتی هستند و حمله به رایانه و شبکه شمارا تشدید می‌کنند. این آسیبها از فایل‌های تخریب‌گر تا دزدی اطلاعات شخصی را شامل می‌شود. در این میان سرویسهای شبکه مجازی اختصاصی (Vpn) با فراهم کردن تونل امن از شبکه‌ای، که در آن پایگاه اینترنتی مسدود شده است، به شبکه‌ای که در آنجا آن پایگاه مسدود نشده است، عمل می‌کند. تا زمانی که شما بین رایانه‌تان و شبکه دیگر از رمزنگاری استفاده می‌کنید، به شرطی اینکه اپراتور شبکه مورد اعتماد باشد، سطح حمله را افزایش نداده‌اید؛ اما اگر ندانید چه کسی این خدمات را فراهم می‌کند در طیف خطر، امتیاز خطر را از صفر به ده رسانیده‌اید (Delaney, 2013). پراکسیها هم به نمایندگی از کاربران دسترسی به سایتهای

مسدود شده را فراهم می‌کند. لیست تهدیدهای استفاده از پراکسیها عبارت‌اند از: کاهش پهنای باند (تأخیر بین درخواست و دسترسی کامل به یک صفحه وب) (Sieminski, 2005, p 5). در خطر بودن اطلاعات شخصی. فیشینگ؛ کلاهبرداری از اطلاعات مالی حسابهای آنلاین در پوششی قانونی. ممنوع شدن ورود شما به برخی وبسایتهای. سهل‌انگاری پروکسیها در نمایش IP رایانه‌ها؛ ورود نرم‌افزارهای جاسوسی و ویروس به رایانه (TechMaal, 2015, techmaal). استفاده بیشتر از حجم اینترنت کاربر به دلیل رمزگذاری اطلاعات و تبلیغات ناخواسته (Feldmann Et al, 1999, p107). اما حکم و قانون استفاده از فیلتر شکنها چیست؟ بند ۲۵ قانون جرائم رایانه‌ای انتشار فیلتر شکنها و آموزش روشهای عبور از سامانه‌های فیلترینگ را از مصادیق محتوای مجرمانه می‌داند. افزون بر آن در خصوص VPNها وزیر ارتباطات بر آن است که؛ «اساساً VPN و استفاده از آن یک اقدام خلاف قانون است» (شرکت ارتباطات زیرساخت، ۱۳۹۰ش). فیلترینگ ایران ترکیبی از فیلترینگ آدرس و محتوای سایتهای است که بنا به فناوری خاص خود به بررسی و تصمیم‌گیری در مورد آن موارد اقدام می‌کند. هرچند، مواجهه کاربران با مسئله فیلترینگ این‌گونه بوده است که: تمرکز بر ابزارهای دور زدن فیلترینگ. جلوگیری از خدمات‌رسانی توزیعی (DDOS). یافتن فنون مورد نیاز برای غلبه بر سد درنبرد محلی، با توجه به کنترلهای محلی بر اینترنت. یافتن متحدان جدید برای مقابله با فیلترینگ با مسئله کردن آزادی بیان. دیده‌بانی فیلترینگ توسط حامیان آزادی بیان و تلاش برای حصر شکنی آن (Roberts Et al, 2011, pp 9-10).

بن عبدالعزیز الخضیر استفاده از پروکسی را برای ورود به پایگاه‌های اینترنتی ممنوعه روا ندانسته و در

خصوص حقوق مادی و معنوی هم که ممکن است در اثر این رخنه اینترنتی زایل گردد، حق صاحب حق را محفوظ می‌داند (خضیر، ۱۴۳۵ق)؛ اما مرکز فتوای «اسلام وب» با این شروط استفاده از پروکسی را روا می‌دارد؛ عدم وجود ممنوعیت شرعی، عدم یاری‌رسانی به باطل، ضایع نشدن حق کسی همچون سرقت نرم‌افزاری از یک پایگاه اینترنتی (مرکز الفتوی، ۲۰۱۴م). استدلال محمد منشاوی در جواز شرعی استفاده از پروکسی دو امر است:

اول مادامی‌که از دایره اسلام و نظام حکومتی تحت ولی‌امر مسلمانان خارج نشود، زیرا مخالفت با ولی‌امر از ممنوعیات شرعی است. دوم، مشاهده وب‌سایت‌های پورنوگرافی حرام و استفاده از پروکسی برای مشاهده صحنه‌های پورنوگرافی باز هم حرام است؛ باطل در باطل. کاری که حرام است وسیله محقق کردن آن کار نیز حرام است و این مطابق باقاعده سد ذرائع است (منشاوی، ۱۴۲۳ق).

با این وجود از دیدگاه ارتباطات اجتماعی، فیلترینگ مخالف حقوق عام و خاص مخاطب و اصل برائت حقوقی است. این محدودیت راه‌کارهای ضد آن یا دور زدن آن (استفاده از فیلترشکنها) و در نهایت قانون‌شکنی را بر مخاطب تحمیل می‌کند.

نتیجه‌گیری

نرم‌افزارهای شبکه‌های اجتماعی موبایلی با کاربرد همگانی و با ویژگی‌های منحصر به فرد، صرف استفاده تفننی و گاه بی‌گاه از این نرم‌افزارها را تبدیل به یک ضرورت یا به بیان درست‌تر نیاز کرده است؛ زیرا پاسخگوی نیازهای درون‌زایی همچون عرضه خود یا دستاورد، خودنمایی، برجستگی، حفظ و عرضه داشته‌ها، آزادی عمل، پرخاشگری، تفاوت، پیوند جویی، شناخت، شرح و بیان و... در نزد کاربران است. نتیجه امر رضایت مخاطب از این پاسخگویی رسانه‌ای و به تبعش وابستگی مخاطبان به شبکه‌های

اجتماعی بوده است. در مقابل مسائل چالشی شبکه‌های اجتماعی در حوزه عمومی دولت را به عکس‌العمل واداشته است. بنابراین دستگاه دولتی با ملاحظات خویش به فیلترینگ و مسدود کردن این شبکه‌ها دست‌زده است؛ اما آیا فیلترینگ جواب داده یا می‌دهد؟ بنا به دو دلیل و یک واقعیت خیر. در وهله نخست، به محض اینکه مقامات قضایی در خصوص فیلترینگ برخی شبکه‌های اجتماعی، هشدار می‌دهند، کاربران به مهاجرت‌های غیر برنامه‌ریزی شده به شبکه‌های جدید دست می‌زنند (خبرگزاری مهر، ۱۳۹۳ش)؛ و «نظر شورای عالی فضای مجازی هم بر این می‌شود که شبکه‌هایی که مخاطب انبوه دارند و فعالیت می‌کنند، به فعالیتشان ادامه دهند» (خبرگزاری مهر، ۱۳۹۳ش) پس استفاده عمومی از آنها حجت استفاده از آنها می‌شود و ایجاد حق می‌کند. آنچه ما از آن به خواست عمومی تعبیر می‌کنیم. خواستی است که از یک نیاز برآمده است و در صورت مقابله، افکار عمومی را جهت داده و اراده عمومی را بر خواهد انگیخت؛ و این حرکت از تعارض تا تقابل سیر خواهد نمود.

در مرتبه دوم، فیلترینگ و مسدود کردن این شبکه‌ها، معطوف به نیاز عمومی، منتهی به استفاده از فیلترشکنها شده که تبعات ناخواسته‌ای به همراه داشته است که به مراتب از استفاده از آن شبکه‌ها مضرت‌تر و آسیب‌زننده‌تر است؛ از اتلاف زمان و حجم اینترنت کاربر، تبلیغات ناخواسته، دسترسی ناخواسته به سایت‌های عرضه محتوای غیراخلاقی و برانداز دینی و سیاسی تا قرار گرفتن اطلاعات شخصی و دولتی کاربران در سرورهای بیگانه. پس چه باید کرد؟ قبل از پاسخگویی به این پرسش باید دید که در آن دسته از اشیا، اعیان، افعال و تصرفاتی که در شرع متنی درباره‌شان نرسیده است اصل بر اباحه است یا حرمت؟ زحیلی بر آن است که هرچند پاره‌ای از فقها اصل را بر حرام بودن نهاده‌اند اما اکثریت علمای

حنفی، شافعی، ظاهری^۶ و گروهی از حنابله اصل را بر حلال بودن می‌گذارند (زحیلی، ۱۳۸۸ش، ص ۵۱). حال آیا می‌توان بنا بر نظریه ضرورت استفاده از این نرم‌افزارها را مباح دانست؟ مطمئناً خیر آنچه بر استفاده از این نرم‌افزارها مفروض است بیشتر نیاز است تا ضرورت و استفاده از آنها هم تابع احکام نیاز است. ولی حکم ضرورت برای دولت متصور است تا کاربر، یعنی «بر حاکم است که وجود ظلمی فاحش، یا ضرری واضح یا خامتی شدید یا منفعت عامه را از جنبه دولتی و منافع ملی بررسی» و احکام استفاده از آنها را صادر کند. این مهم بنا بر نظریه مصلحت در راستای حفظ نظام اسلامی و احترام به آرای مردم (جمهوریت) است پس با نظر به شرایط پیش‌آمده و رعایت شرایط جواز، می‌توان به استفاده از این نرم‌افزارها رخصت داد. قاعده سد ذرائع هم که فرض می‌شود به نوعی سدی است در مقابل این نظریه، در حالت عام تبیین‌کننده این نظریه بوده و

۶. ظاهری مذهبی مبتنی بر ظواهر نصوص (قرآن و سنت) بود. سر مذهب ظاهری (ابوسلیمان داود بن علی اصفهانی) همه آراء از جمله قیاس و استحسان و غیره را رد کرده و نپذیرفت. اصول در نزد او قرآن و سنت و اجماع بود. او اجماع را هم به اجماع صحابه محدود کرد. از جمله علمایی که در نشر و دفاع از این مذهب کوشید ابو محمد علی بن احمد ابن حزم اندلسی بود (شرنباوی، ۱۴۰۳ق، صص ۱۶۳-۱۶۵).

در حالت خاص هم تنها بر بازدارندگی تأکید ندارد بلکه در شقی از خود، استفاده از وسیله ممنوع برای دست به هدف مجاز، با فرض حتی ممنوع بودن این نرم‌افزارها، استفاده از آنها را روا می‌دارد. هر چند به تبع شرایط می‌توان سد ذرائع را در ذیل مصلحت نهاد. البته این مجاز بودن منوط به تحقق شرایط و پیشنهادهایی است که عرضه می‌شود.

پیشنهادها

با قبول روا بودن استفاده از نرم‌افزارهای شبکه اجتماعی، کاریست «نظریه ضرورت» منوط به تحقق موارد زیر است: الف) ورود دولت در قانون‌گذاری و صدور احکام استفاده از این نرم‌افزارها؛ ب) ورود دولت در بحث فیلترینگ هوشمند و انسداد محتواهای خلاف قانون به جای منع ابزار؛ ج) ورود دولت در اینترنت ملی و پیشنهاد شبکه‌های اجتماعی مبتنی بر آن؛ د) آموزش همگانی و فراگیر سواد رسانه‌ای برای پرهیز از ضررهای جانبی و احتمالی این نرم‌افزارها؛ ه) تشکیل و عضوگیری گروه‌هایی مجاز در شبکه‌های اجتماعی همراه از سوی نخبگان در جهت هدایت گروه‌های اجتماعی.

کتابنامه

تعلیقاتهن علی الموقع الإلكتروني. www.fatwa.islamweb.net
- انتظاری، محمدحسن (۱۳۹۳ش). نظر دبیر شورای عالی فضای مجازی درباره فیلترینگ (مصاحبه با ایسنا). www.isna.ir/x8pSCM
- برهانی، محمد هشام (۱۹۹۵م). سد الذرائع فی الشریعة الإسلامیة. دمشق: دارالفکر.
- بریشی، اسماعیل محمد (۲۰۰۹م). سد الذرائع و علاقته بالسیاسة الشرعیة. علوم الشریعة و القانون،

- ابن تراب، مریم، و عراقی نسب، افسانه (۱۳۸۸ش). نظریه مصلحت در اندیشه امام خمینی (قدس سره). نامه الهیات، ۳(۹)، ۵-۱۶.
- ابوزهره، محمد (۲۰۰۸م). ابن حنبل: حیاته و عصره - آراؤه و فقهه. قاهره: دارالفکر العربی.
- اسلام ویب (۲۰۰۱/۷/۲۳م). حکم الحوار بین الرجل و المرأة عن طریق الإنترنت؟. www.fatwa.islamweb.net
- همو (۲۰۱۱/۶/۶م). حکم وضع صور النساء و

- ۳۶ (۲)، ۴۸۸-۵۱۰.
- بن بیه، عبدالله (۲۰۱۵/۹/۱۵م). الفرق بین الحاجة و الضرورة. www.binbayyah.net/portal/research
- همو (۱۴۲۱ق). الفرق بین الضرورة و الحاجة مع بعض التطبيقات المعاصرة. دراسات إقتصادية إسلامية، ۱۸ (۱)، ۱۰۹-۱۵۸.
- بن عبدالرحمن، عبدالکريم (۲۰۰۹/۶/۱۷م). الفرق بین الحاجة و الضرورة. www.majles.alukah.net
- تهامي، عبدالله (۱۴۱۸ق). ضوابط الضرورة في الشريعة الإسلامية. البيان، (۱۰۲).
- جيزاني، محمد بن حسين (۲۰۰۷م). إعمال قاعده سد الذرائع في باب البدعه. رياض: دارالمنهاج.
- همو (۱۴۲۸ق). حقيقة الضرورة الشرعية و تطبيقاتها المعاصرة. رياض: دارالمنهاج.
- حسيني، سيد علي (۱۳۸۱ش). سير تطور مصلحت در فقه شيعه. طلوع، (۱)، ۷۸-۱۰۷.
- خانه ملت (۱۳۹۴/۶/۹ش). اذن خاصي به مسئولان برای فعاليت در شبکه‌های مجازي فيلترشده داده نشده/ حضور در این شبکه‌ها جرم نیست. www.icana.ir
- خبرگزاری مهر (۱۳۹۳/۷/۱۹ش). فعاليت شبکه‌های اجتماعي پرمخاطب موبایل ادامه می‌یابد. www.mehrnews.com
- همو (۱۳۹۳/۷/۲ش). مهاجرت کاربران شبکه‌های اجتماعي به «هایک» در پی هشدار مقامات قضايي. www.mehrnews.com
- خضير، محمد بن عبدالعزيز (۱۴۳۵/۷/۲۷ق). ما حکم استعمال البروکسی لولوج الانترنت. www.al-islam.com
- زحيلي، وهبه (۲۰۰۵/۷/۱۴م). القواعد و النظريات الفقهية. www.onislam.net
- همو (۱۳۸۸ش). نظريه ضرورت در فقه اسلامي (ترجمه حسين صابري). قم: بوستان کتاب.
- زروق، محمد بن احمد (۲۰۱۲م). سد الذرائع في المذهب المالکي: دراسة في المفهوم و المنهج. بيروت: دار ابن حزم.
- سامرائي، حاتم احمد عباس (۲۰۰۸م). سد الذرائع في الشريعة الإسلامية. سر من رأی، (۹)۴، ۱۸-۲۹.
- سورين، ورنر جوزف، و تانکارد، جيمز (۱۳۹۲ش). نظريه‌های ارتباطات (ترجمه عليرضا دهقان). تهران: دانشگاه تهران.
- سياح، احمد (۱۳۶۶ش). فرهنگ جامع عربي - فارسي مصور. تهران: اسلام.
- شبل، عبدالعزيز بن ابراهيم (۲۰۱۵/۳/۱۵م). بين سد الذرائع و العمل بالمصلحة. www.islamtoday.net
- شرق (۱۳۹۴/۳/۲۶ش). هشدار وزير ارتباطات به کاربران شبکه‌های اجتماعي موبايلى / نوک بيگان فيلترينگ به سمت تلگرام. تهران: روزنامه شرق. ۱۲ (۲۳۲۵).
- شرکت ارتباطات زیرساخت (۱۳۹۰/۷/۱۲ش). وزير ارتباطات: قطعي VPN ارتباطي با شبکه ملي اينترنت ندارد. www.online.tic.ir
- شرباصي، رمضان علي (۱۴۰۳ق). المدخل لدراسة الفقه الإسلامي: تطوره، مدارسه، مصادره، قواعد، نظريات. اسکندريه: دارالجامعه الجديده.
- شهابي، محمود، و بيات، قدسي (۱۳۹۱ش). اهداف و انگيزه‌های عضويت کاربران در شبکه‌های اجتماعي مجازي (مطالعه‌ای درباره جوانان شهر تهران). مطالعات فرهنگ - ارتباطات، ۱۳ (۲۰)، ۶۱-۸۶.
- عابدي، احمد (۱۳۷۶ش). مصلحت در فقه. نقد و نظر، ۳ (۱۲)، ۱۶۶-۱۷۷.
- عسري، محمد منصف (۲۰۱۵/۹/۱۵م). رفع الحرج في الشريعة: فلسفته و ضوابطه. www.alihyaa.ma
- عنزي، سعود بن ملوح سلطان (۲۰۰۷م). سد الذرائع عند الإمام ابن القيم و أثره في إختياراته الفقهية. عمان: الدار الأثرية.

10.1080/15205436.1998.9676398

- Chaabane, Abdelberi, Chen, Terence, Cunche, Mathieu, De Cristofaro, Emiliano, Friedman, Arik, & Kaafar, Mohamed Ali (2014). *censorship in the wild: analyzing internet filtering in syria. imc '14 proceedings of the 2014 conference on internet measurement conference*. New york: acm.

- Chin, Alvin, & Zhang, Daqing (2014). *mobile social networking; an innovative approach*. New york: springer.

- Coffman, j. (2011). willing and able: a broader definition of public will. retrieved from the center for evaluation innovation: www.evaluationinnovation.org

- Crespi, i. (1997). *the public opinion process: how the people speak*. London: routledge.

- Delaney, d. (2013/7/19). the dangers of bypassing web filters. retrieved 2015/9/22. <http://www.computerworld.com>

- Downes, d. m. (2006). new media economy: intellectual property and cultural insurrection. *electronic publishing*, 9(1). doi: <https://doi.org/10.3998/3336451.0009.103>

- Engler, b. (2014). *personality theories: an introduction*. boston: wadsworth, cengage learning.

- Feldmann, a., C'aceres, r., Douglis, f., Glass, g., & Rabinovich, m. (1999). performance of web proxy caching in heterogeneous bandwidth environments. *infocom '99. eighteenth annual joint*

- کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه (۱۳۹۲/۱۲/۲۶ش). فیلتر اپلیکیشنهای ارتباطی موبایلی در دستور کار قرار دارد. www.internet.ir

- همو (بی تا). پرسشهای متداول (بازیابی در www.internet.ir/faq). (۲۰۱۶/۳/۲۷م).

- لازار، ژولیت (۱۳۹۰ش). افکار عمومی (ترجمه مرتضی کتبی). تهران: نی.

- مجمع فقهاء الشریعة بأمیریکا (۲۰۰۷/۴/۲۶م). *www.onislam.net*. اصول و قواعد الفقه و المقاصد.

- همو (۲۰۱۱/۴/۲۶م). حکم الشرع فی الشات فی الانترنت. www.amjaonline.org

- مرکز الفتوی (۲۰۱۴/۵/۲۸م). فتاوی اسلام و وب. تم الاسترداد من حکم استخدام البروکسی فی فتح موقع محظور: www.islamweb.net

- مک کویل، دنیس، و ویندال، سون (۱۳۸۷ش). *مدلهای ارتباطات جمعی* (ترجمه گودرز میرانی). تهران: دفتر پژوهشهای رادیو.

- منشاوی، محمد عبدالله (۱۴۲۳/۱۱/۱ق). جرائم الانترنت من منظور شرعی و قانونی. تم الاسترداد من جامعة أم القرى: www.uqu.edu.sa

- مهدی زاده، محمد (۱۳۹۲). نظریه رسانه؛ اندیشه‌های رایج و دیدگاه‌های انتقادی. تهران: همشهری.

- Ball-rokeach, s. j. (1985). the origins of individual media-system dependency: a sociological framework. *communication research*, 12(4), 485-510. doi: <https://doi.org/10.1177/009365085012004003>

- Ball-rokeach, s. j. (1998). a theory of media power and a theory of media use: different stories, questions, and ways of thinking. *mass communication and society*, 1(1-2), 5-40. doi: <https://doi.org/>

- Odugbemi, Sina & lee, taeku. (2011). *accountability through public opinion: from inertia to public action*. Washington, dc: world bank.
- Pearce, k. j. (2009). dependency theory. ink. a. stephen w. Littlejohn. *encyclopedia of communication theory* (pp. 979-980). London: sage publications.
- Reinhard, Carrielynn d. & Dervin, Brenda (2009). Media uses and gratifications. in w. eadie, *21st century communication: a reference handbook*. Los angeles: sage publications ltd.
- Roberts, Hal, Zuckerman, Ethan, Faris, Rob, York, Jillian, & Palfrey, John (2011). *the evolving landscape of internet control: a summary of our recent research and recommendations*. harvard: berkman center for internet & society.
- Sieminski, a. (2005). the impact of proxy caches on browser latency. *international journal of computer science & applications*, li(ii), 5-21.
- Techmaal. (2015/9/21). *5 dangers of using proxy websites*. retrieved from techmaal technology for layman: www.techmaal.com
- Vassilev, r. (2004). public opinion and polling around the world. *a historical encyclopedia* (vol. 1). Oxford: abc-clio.
- *conference of the ieee computer and communications societies. proceedings*. New york: ieee.
- Gmbh. (2015/3/31). most popular global mobile messenger apps 2015(fee-based). retrieved from statista: www.statista.com/statistics/258749/most-popular-global-mobile-messenger-apps/
- Hua, Baijing & Zhanga, Di (2014). channel selection and knowledge acquisition during the 2009 beijing h1n1 flu crisis: a media system dependency theory perspective. *chinese journal of communication*, 7(3), 299-318. doi: <https://doi.org/10.1080/17544750.2014.926951>
- Leiderman, Sally a., Wolf, Wendy c. & York, Peter. (2000). *some thoughts about public will*. washington, dc: center for assessment and policy development.
- Lin, y. (2008). dependency theory, media. in l. l. holtz-bacha. *encyclopedia of political communication* (pp. 181-182). London: sage.
- Louden, a. d. (2008). presidential communication. in l. l. holtz-bacha. *encyclopedia of political communication* (pp. 631-639). London: sage.
- Mcquail, Denis. (2008). uses and gratifications approach. in l. l. holtz-bacha. *encyclopedia of political communication* (vol. 2, pp. 800-804). London: sage publications.
- Murray, h. a. (2008). *explorations in personality*. Oxford: oxford.